

УДК 811.161.2'373.46(091)

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/100-19>

Світлана ДОРОШЕНКО,

orcid.org/0000-0002-6535-4788

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри українознавства, культури та документознавства
Національного університету «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка»
(Полтава, Україна) *doroshenko_s_m@ukr.net*

Людмила ДЕРЕВ'ЯНКО,

orcid.org/0000-0001-6271-6571

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри українознавства, культури та документознавства
Національного університету «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка»
(Полтава, Україна) *derevyanko.adyl@gmail.com*

ЕВОЛЮЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ: ІСТОРИКО-ЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті представлено ґрунтовний аналіз становлення та розвитку української наукової термінології в історико-лінгвістичному контексті. Термінологія розглядається не лише як система фахових номінацій, а як складний соціокультурний феномен, що відображає інтелектуальний потенціал та історичний шлях нації. Дослідження охоплює широкий часовий діапазон – від перших зразків давньоруського актового письма до сучасних процесів стандартизації в умовах глобалізації.

Основну увагу приділено еволюційним етапам, що визначили обличчя сучасної української науки. Детально проаналізовано період кінця XIX століття, коли завдяки зусиллям М. Левченка, І. Верхратського й Наукового товариства імені Т. Шевченка було закладено теоретичний фундамент національного термінознавства. Висвітлено ключову роль Інституту української наукової мови (ІУНМ) у 1920-х роках, діяльність якого стала взірцем системного підходу до формування термінології на національній основі. У цей період було розроблено понад 40 галузевих словників, що базувалися на принципах природної мовної логіки та мінімізації зайвих запозичень.

Окремо увагу приділено драматичному етапу 1930–1980-х років, коли розвиток української наукової мови було штучно загальмовано через політику асиміляції. Проаналізовано механізми вилучення питомих термінів та заміну їх на російські відповідники (калькивання), що призвело до деформації багатьох галузевих терміносистем. У статті наголошується, що наслідки цієї політики відчужаються і досі у вигляді лінгвістичних покручів та невдалих лексичних запозичень.

Досліджено сучасний стан української термінології в умовах незалежності. Розглянуто впровадження міжнародних стандартів (зокрема ISO), що є критично важливим для інтеграції вітчизняної науки й техніки у світовий простір. У статті зазначено, що подолання спадщини тоталітарного періоду вимагає не лише мовної експертизи, а й системної державної підтримки. Зроблено висновок, що подальша гармонізація термінологічних систем є запорукою ефективної міжнародної комунікації та збереження національної ідентичності в науковій сфері.

Ключові слова: українська науково-технічна мова, термінологія, історико-лінгвістичний аспект, мовна політика, стандартизація, терміносистема, гармонізація термінів.

Svitlana DOROSHENKO,

orcid.org/0000-0002-6535-4788

Candidate of Philological Sciences,

Associate Professor at the Department of the Ukrainian Studies, Culture and Documentation
National University «Yuri Kondratyuk Poltava Polytechnic»
(Poltava, Ukraine) *doroshenko_s_m@ukr.net*

Liudmyla DEREVIANKO,

orcid.org/0000-0001-6271-6571

Candidate of Philological Sciences,

Associate Professor at the Department of the Ukrainian Studies, Culture and Documentation
National University «Yuri Kondratyuk Poltava Polytechnic»
(Poltava, Ukraine) *derevyanko.adyl@gmail.com*

THE EVOLUTION OF UKRAINIAN SCIENTIFIC AND TECHNICAL TERMINOLOGY: A HISTORICAL AND LINGUISTIC ASPECT

This article presents a comprehensive analysis of the formation and development of Ukrainian scientific terminology within a historical and linguistic context. Terminology is viewed not merely as a system of professional nomenclature, but as a complex sociocultural phenomenon that reflects the intellectual potential and historical journey of the nation. The study covers a wide chronological range – from the earliest examples of Old Rus' official records to contemporary standardization processes in the era of globalization.

Primary attention is paid to the evolutionary stages that have shaped the face of modern Ukrainian science. The article provides a detailed analysis of the late 19th century, a period when the theoretical foundation of national terminology was laid through the efforts of M. Levchenko, I. Verkhratskyi, and the Shevchenko Scientific Society. The study highlights the pivotal role of the Institute of the Ukrainian Scientific Language (IUSL) in the 1920s, whose activities became a model for a systematic approach to developing terminology on a national basis. During this period, over 40 sectoral dictionaries were compiled, based on the principles of natural linguistic logic and the minimization of unnecessary borrowings.

Special focus is given to the dramatic period of the 1930s–1980s, when the development of the Ukrainian scientific language was artificially hindered by policies of assimilation. The article analyzes the mechanisms used to excise indigenous terms and replace them with Russian equivalents (calquing), which led to the deformation of many sectoral terminological systems. The author emphasizes that the consequences of this policy are still felt today in the form of linguistic malformations and unsuccessful lexical borrowings.

The current state of Ukrainian terminology in the era of independence is also explored. The implementation of international standards (specifically ISO) is examined as a critically important step for the integration of domestic science and technology into the global arena. The article stresses that overcoming the legacy of the totalitarian period requires not only linguistic expertise but also systemic state support. It is concluded that the further harmonization of terminological systems is essential for effective international communication and the preservation of national identity within the scientific sphere.

Key words: *Ukrainian scientific and technical language, terminology, historical and linguistic aspect, language policy, standardization, terminological system, harmonization of terms.*

Постановка проблеми. Наукова термінологія є не лише інструментом фіксації результатів дослідницької діяльності, а й складним соціокультурним феноменом, у якому закладено інтелектуальний код та історію народу. На сучасному етапі розвитку української держави питання впорядкування галузевих терміносистем залишається особливо гострим, оскільки національна наукова мова пройшла тривалий і суперечливий шлях – від витоків давньоруського актового письма до періодів насильницької асиміляції та сучасного відродження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми становлення української термінології перебували в центрі уваги таких видатних учених, як Т. Панько, Л. Симоненко, Г. Наконечна, І. Кочан та інші. Дослідники одноставно наголошують на тому, що фундаментом терміносистеми мають бути власне національні мовні ресурси, а діяльність таких інституцій, як Наукове товариство імені Т. Шевченка та Інститут української наукової мови (ІУНМ), заклала наукові підвалини вітчизняного термінознавства.

Мета статті – аналіз етапів еволюції української наукової термінології, виявлення закономірностей її розвитку в різні історичні періоди та обґрунтування необхідності системної нормалізації сучасних галузевих терміносистем як передумови ефективної фахової комунікації.

Наукова термінологія – вище породження людської думки, вона відображає досягнення науки й техніки на кожному етапі розвитку суспільства. Як зазначає Т. І. Панько, саме в термінології закодована історія і культура народу (Панько, 1994: 12). Основу кожної термінологічної системи (природно сформованої) становлять власне національні слова, що увійшли в науковий обіг. Українська наукова мова має глибокі корені, про які ми можемо говорити на підставі даних, що дають «найстаріші зразки актового язика і юридичної термінології дохристиянської Русі 10 в.» (І. Франко). Відповідно й термінологічна лексика в українській мові складалася століттями.

Перші спроби зібрати й упорядкувати українську наукову термінологію почалися з II половини XIX ст. У журналі «Основа» з'явилася стаття М. Левченка «Заметка о русинской терминологии», у якій уперше сказано про необхідність створення наукової термінології, що буде зрозуміла для простих людей. За основу наукової термінології М. Левченко пропонує взяти власне українські слова, відкидаючи іноземні запозичення, зокрема ті, які виявилися складними для народного мовлення. У відповідь на цю статтю вийшла рецензія П. Єфименка, у якій також розглянуто принципи підходу до творення українських наукових термінів. Автор вважає, що терміни слід утворювати від основ слів, що наявні в рідній мові. Крім того,

П. Єфименко наголошує, що й закінчення термінів іноземного походження мають відповідати формам національної мови. Основною ж думкою статті є необхідність створення російсько-українського словника наукової термінології.

Першою спробою реалізувати ідею щодо створення такого словника стало видання М. Левченком «Опыта русско-украинского словаря» (Київ, 1894). До складу цього словника увійшло дуже мало фахових термінів іноземного походження, до того ж вони перекладені власне українськими новоутворами, які не завжди були вдалим і здатними замінити слова міжнародного вжитку. На склад цього словника мав відчутний вплив «Німецько-український словник» О. Патрицького, що незадовго до цього вийшов у Львові. У словникові лексеми іншомовного походження передані українськими словами. Майже всі новотвори не прижилися в нашій мові, проте деякі залишилися, хоч уже й не у вузькому термінологічному значенні.

Ідею створення словника, але вже термінологічного, підтримав на Західній Україні І. Г. Верхратський, який протягом 1864–1879 рр. видав шістьма випусками «Початки до уложення номенклатури і термінології природної». Цього вченого вважають фундатором української наукової термінології, його праці й зараз становлять значний інтерес.

Із 90-х років термінологічною роботою систематично займається Львівське наукове товариство імені Т. Г. Шевченка, метою якого було творити науку українською мовою, що передбачало формування національної наукової термінології. У записках цього органу почали регулярно друкуватися матеріали, які стосувалися української наукової термінології, причому авторами статей були фахівці з технічних і природничих галузей знань, оскільки «видатних філологів товариство не мало» (Дорошенко, 1951: 35).

Наступний період у дослідженні української наукової термінології пов'язаний із утворенням наукових товариств у Східній Україні (1913 – Київ, 1918 – Луганськ). Після 1905 р. у Російській імперії було обмежено дію законів, що стосувалися заборони української мови. Всюди почали створювати гуртки, що мали на меті вироблення національної термінології (при Київському політехнічному інституті, товаристві ім. Г. Квітки-Основ'яненка у Харкові, Луганському науковому товаристві).

Термінологічною діяльністю займалося і Київське українське наукове товариство, яке в травні 1911 р. випустило першу книгу «Збірника природничо-технічної секції». У ній уміщували статті українських учених та інженерів з різних сфер техніки й природознавства. Свідченням того, що

з-поміж інших завдань укладачі збірника ставили за мету виробити українську наукову, зокрема технічну, термінологію, був «Словар технічних виразів», який уміщували в кінці кожного збірника.

Після проголошення Української Народної Республіки в 1917 р. українська мова стала офіційною мовою законодавства, адміністрації, війська. Різко зріс попит на українськомовні підручники, словники. Водночас спостережено «вибух термінотворчості українською мовою» (Наконечна, 1994: 16). Термінологічні словники створювали члени гуртків, секцій та окремі автори. «Словники різнилися якісно, але загалом їхній рівень був невисокий, вони складалися похапцем, щоб задовольнити нагальну потребу, а їхнім упорядникам часто-густо бракувало лексикографічних знань,» – зауважує Ю. Шевельов (Шевельов, 1998: 66). Усе ж упродовж 1918–1919 років на Східній Україні було видано понад 20 термінологічних словників з різних галузей знань: медицини, фізики, хімії, математики, географії і т. ін.

У серпні 1918 р. при Київському науковому товаристві було утворено Термінологічну комісію, однією з основних підвалин діяльності якої стали термінологічні набутки Галичини. Комісія мала на меті об'єднати всі розпорошені гуртки, комісії та окремих осіб, що займалися термінологією. При Академії наук також створили Орфографічно-термінологічну, або Правописно-термінологічну комісію. Сфера її діяльності не обмежувалася укладанням і виданням словників. Як зазначає Т. Панько, «проводилася велика термінологічна робота різних напрямів: збирання, впорядкування, розроблення теорії терміна» (Панько, 1994: 111).

Новий етап розвитку термінології нафтогазової галузі – це 20-ті роки ХХ ст. Саме вони стали плідним періодом для творення національної термінології, чому сприяла поява багатогалузевих термінологічних словників, що було результатом взаємодії східно- й західноукраїнських шкіл. У 1921 році злилися дві термінологічні комісії при Київському науковому товаристві та Академії наук в одну спільну під назвою Інститут Української Наукової Мови. Він являв собою установу при Академії наук, що складалася з 6 відділів, а відділи з 84 секцій. Як пише І. Огієнко: «Праця Інституту жваво проходила в усіх його секціях. Головне завдання кожної секції – виготовити відповідний словник. Для цього... кожна секція через своїх численних кореспондентів збирала живий матеріал серед народу... Крім того, секції збирали матеріал із старих книг та з давніх рукописів» (Огієнко, 1933: 52). Навколо цієї установи гуртувалися висококваліфіковані фахівці природ-

них і технічних наук та мовознавці, які уклали та видали понад 40 термінологічних словників з різних галузей науки й техніки.

У 1928 р. вийшла «Інструкція для укладання словників в ІУНМ», а слідом кілька термінознавчих праць, що уточнюють загальні настанови для кожної конкретної термінології (О. Яната «За яким принципом треба укладати українську природничу термінологію», Я. Лепченко «За якими правилами укладає Інститут Української Наукової Мови українську природознавчу номенклатуру», Т. Секунда «Про принципи укладання української технічної термінології»). Ці праці мали велике значення, оскільки свідчили про те, що розбудова української науково-технічної термінології проводилась на вироблених лінгвістами наукових засадах. Зокрема, обстоювався принцип побудови терміносистеми на національному ґрунті з урахуванням досягнень, вироблених європейською термінологічною думкою.

Теоретичні засади термінотворення були подані в «Інструкції для укладання словників в ІУНМ». У цій «Інструкції» насамперед зосереджено увагу на тому, що потрібно використовувати лексичний матеріал певної мови та літературних джерел; творити новий термін із кореневих мовних основ; у разі, коли потрібний іншомовний термін, запозичення слід проводити безпосередньо «з термінологічного матеріалу іншої чужої мови, де, очевидно, ця галузь діяльності самостійно й повно розроблена» (Інструкція для укладання словників ІУНМ, 1928).

Тенденції вироблення української науково-технічної мови у 20-30-х роках ХХ ст. були логічним продовженням напрацювань дослідників кінця ХІХ ст. Уся робота Інституту ґрунтувалася на фундаменті, закладеному дослідженнями українських лінгвістів, письменників, учених, об'єднаних навколо Наукового товариства імені Т. Шевченка.

На жаль, із ліквідацією у 1930 році найавторитетнішого наукового центру, що координував термінологічну працю в усій Україні, – Інституту Української Наукової Мови – завмирає розвиток і подальше вивчення та стандартизація української наукової термінології. Основним завданням і темою подальших досліджень українських термінологів було максимальне наближення української та інших національних термінологій до російської. «Припинення видання наукових журналів та монографій українською мовою призвели до сумновідомого наслідку – наша термінологія рясніє мовними покручами, кальками, невдалими запозиченнями; нова генерація науковців (навіть ті, для кого українська мова є рідною) недостатньо

володіє науковою українською мовою» (Кочерга, 1994: 174).

Навіть «хрущовська відлига» не похитнула основоположного принципу термінологічної політики в УРСР, продиктованого «Резолюцією НКО» 1934 р.: «...говорити про українську термінологію як таку можна лише з часу існування радянської влади на Україні» (Резолюція НКО ..., 1934: 17).

У 1957 р. при Академії наук УРСР створили Словникову комісію на чолі з академіком І. Штокалом, завданням якої було видати 18 російсько-українських та українсько-російських словників. Проте результатом роботи комісії стали 16 російсько-українських термінологічних словників і жодного українсько-російського.

Протягом 70-80-х років було проведено кілька конференцій із проблем науково-технічної термінології (Житомир, 1976; Київ, 1978, 1980 та ін.). Учасники конференцій у своїх виступах, зокрема, зазначали, що основним джерелом розвитку й поповнення української термінології є російська, що вважалося позитивним і єдиноможливим. У результаті частину українських термінів було замінено російськими, з української мови вилучали ті запозичення, яких немає в російській, активно підтримували калькування; активізували рідковживані в термінології української мови словотворчі суфікси -уч(ий), -юч(ий), -к(а) тощо.

Така термінологічна політика Радянського Союзу спричинила втрату українською термінологією своїх індивідуальних рис і, як наслідок, – ризик перетворитися на копію російської.

Зі здобуттям Україною державної незалежності розпочався етап інтенсивної розбудови національної термінологічної системи, зумовлений необхідністю відходу від радянських стандартів та потребою в лінгвістичній фіксації нових науково-технічних реалій. Із цією метою в Україні набули чинності такі стандарти: ДСТУ ISO 860–99 «Термінологічна робота. Гармонізування понять і термінів», що цілком відповідає ISO 860:1996 «Terminology work – Harmonization of concepts and terms»; ДСТУ 1.1:2015 «Національна стандартизація. Стандартизація та суміжні види діяльності. Словник термінів» та ін.

Інтеграція України в глобальний економічний та інформаційний простір вимагає неухильного впровадження міжнародних стандартів (наприклад, ДСТУ ISO 860–99) для забезпечення конкурентоспроможності та сталого розвитку національної економіки. Попри очевидний прогрес у розвитку національної науково-технічної термінології, науковці вказують на низку системних проблем: тривалу чинність застарілих

нормативів СРСР, неузгодженість законодавства, дефіцит фінансування та потребу в глибокій мовній експертизі проєктів. Вирішення цих суперечностей є запорукою ефективної міжнародної комунікації та прозорості ринку технічного регулювання. Отже, термінологічна робота залишатиметься пріоритетною, адже кожна нова концепція потребує чіткої лексичної номінації для своєї практичної реалізації.

Висновки. Еволюція української наукової термінології пройшла складний шлях від природ-

ного формування на національній основі у працях НТШ та ІУНМ до періоду штучного наближення до російських стандартів у радянський час. Сучасний етап розвитку характеризується активним відродженням автентичних мовних ресурсів та гармонізацією вітчизняних галузевих терміносистем з міжнародними стандартами (зокрема ISO). Системне впорядкування наукової мови є стратегічно важливим для забезпечення ефективної фахової комунікації та повноцінної інтеграції України у глобальний науковий і технічний простір.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Дорошенко В. Огнище української науки: Наукове Товариство імені Т. Шевченка: з нагоди 75-річчя його заснування. Нью-Йорк, 1951. 116 с.
2. Інструкція для укладання словників ІУНМ. *Вісник ІУНМ*. 1928. Вип. 1. С. 66–72.
3. Кочерга О. Деякі міркування про шляхи та манівці розвитку української наукової термінології. *Сучасність*. 1994. № 7/8. С. 173–181.
4. Наконечна Г. Українська науково-технічна термінологія. Історія і сьогодення. Львів: Кальварія, 1999. 110 с.
5. Огієнко І. Інститут Української Наукової Мови в Києві. Рідна мова. 1933. Ч. 2. С. 50–56.
6. Панько Т. І., Кочан І. М., Мацюк Г. М. Українське термінознавство. Львів: Світ, 1994. 214 с.
7. Резолюція НКО для перевірки роботи на мовному фронті в питаннях термінології. *Мовознавство*. 1934. Ч. 1. С. 17–21.
8. Шевельов Ю. Українська мова у першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус. Чернівці: Рута, 1998. 208 с.

REFERENCES

1. Doroshenko V. (1951) Ohnyshche ukrainiskoi nauky: Naukove Tovarystvo imeni T. Shevchenka: z nahody 75-richehia yoho zasnuvannia. [The hearth of Ukrainian science: Shevchenko Scientific Society: on the occasion of the 75th anniversary of its foundation]. New York. 116. [in Ukrainian].
2. Instruktiiia dlia ukkladannia slovnykiv IUNM (1928). [Instructions for compiling IUNM dictionaries] Visnyk IUNM – Bulletin of IUNM. Vyp. 1. S. 66–72. [in Ukrainian].
3. Kocherha O. (1994) Deiaki mirkuvannia pro shliakhy ta manivtsi rozvytku ukrainiskoi naukovoï terminolohii. [Some reflections on the ways and detours of the development of Ukrainian scientific terminology] Suchasnist – Modernity. № 7/8. S. 173–181. [in Ukrainian].
4. Nakonechna H. (1999) Ukrainaska naukovo-tekhnichna terminolohiia. Istoriia i sohodennia [Ukrainian scientific and technical terminology. History and the present]. Lviv: Kalvariia. 110 s. [in Ukrainian].
5. Ohienko I. (1933) Instytut Ukrainiskoi Naukovoï Movy v Kyievi. [Institute of the Ukrainian Scientific Language in Kyiv] Ridna mova – Native language. Ch. 2. S. 50– 56. [in Ukrainian].
6. Panko T. I., Kochan I. M., Matsiuk H. M. (1994) Ukrainske terminoznavstvo [Ukrainian terminology science]. Lviv: Svit. 214 s. [in Ukrainian].
7. Rezoliutsiia NKO dlia perevirky roboty na movnomu fronti v pytanniakh terminolohii (1934). [Resolution of the People's Commissariat of Education for checking the work on the linguistic front in matters of terminology] Movoznavstvo – Linguistics. Ch. 1. S. 17–21. [in Ukrainian].
8. Sheveliov Yu. (1998) Ukrainaska mova u pershii polovyni dvadtsiatoho stolittia (1900–1941): Stan i status. [The Ukrainian Language in the first half of the Twentieth Century (1900–1941): State and Status]. Chernivtsi: Ruta. 208 s. [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 12.06.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.07.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 20.08.2026

Стаття поширюється на умовах
ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

